

SÕPRUS KUI KULTUURIFENOMEN

Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский. Переписка 1964–1993. (Bibliotheca Lotmaniana.) Составление, подготовка текста и комментарии О. Я. Кельберт и М. В. Трунина. Под общей редакцией Б. А. Успенского. Таллинн: Издательство ТЛУ, 2016. 821 lk.

Lotmani ja Uspenski kirjavahetus ilmub kirjakorpusena juba kolmandat korda. Esimene, 179 kirjast koosnev valik ilmus Boriss Jegorovi ette valmistatud kirjaköites.¹ Kümne aasta pärast ilmus Lotmani ja Uspenski kirjavahetusest eraldi väljaanne:² raamat sisaldas 376 Lotmani ja Uspenski kirja ning lühemat läkitust. Eelmisel aastal Tallinnas ilmunud köide esitleb seda kirjavahetust veel täielikumalt: 424 mitmesugust kirja, lühiläkitust ja telegrammi, mis Moskva ja Tartu teadlane vahetasid omavahel peaaegu 30 aasta jooksul (1964–1993). Samuti on selles teoses publitseeritud 18 Boriss Uspenski pereliikme kirja Juri Lotmanile ja Zara Mintsile, 48 kirja ja telegrammi Vladimir Uspenskilt ja Svetlana Uspenskajalt. Järelsõna asemel on publitseeritud mitu varem vene keeles avaldamata kirjutist: Juri Lotmani ettekanne „Ülikool, teadus, kultuur”, mille ta pidas 1982. aasta sügisel,³ Lotmani

ja Uspenski ühine eessõna kogumikule „The Semiotics of Russian Culture” (1984) ja Uspenski ettekanne „Moskva–Tartu semiootikakoolkonnast” (2011, varem ilmunud eesti ja prantsuse keeles).

Käsitlen Lotmani ettekande teksti käesoleva arvustuse lõpus, kõigepealt peatun raamatu kesksel sisul – Lotmani ja Uspenski kirjavahetusel.

Esiteks, kirjavahetus on väärtuslik allikas teadusloolaste jaoks, see on Tartu–Moskva semiootikakoolkonna kontseptuaalse kujunemise ja arengu kroonika. Kahe teadlase suhetes oli oluline koht nende koostööl. Lotmani ja Uspenski ühiselt valminud uurimused käsitlevad kultuuriteooria üldist problemaatikat⁴ ja vene kultuuriloo, mitte ainult kirjandusteaduse küsimusi⁵. Pal-

⁴ Ю. Лотман, Б. Успенский, О семиотическом механизме культуры. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 284. (Труды по знаковым системам 5.) Tartu, 1971, lk 476–480; Ю. Лотман, Б. Успенский, Миф – имя – культура. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 308. (Труды по знаковым системам 6.) Tartu, 1973, lk 282–303.

⁵ Ю. Лотман, Б. Успенский, К семиотической типологии русской культуры XVIII века. – Художественная культура XVIII века. Материалы научной конференции (1973). Москва, 1974, lk 259–282; Ю. Лотман, Б. Успенский, Споры о языке в начале XIX в. как факт русской культуры. („Происшествие в царстве теней, или Судьбина российского языка” – неизвестное сочинение Семена Боброва.) Публикация, вступительная статья и комментарии. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 358. (Труды по русской и славян-

¹ Ю. Лотман, Письма 1940–1993. Москва: Языки русской культуры, 1997.

² Ю. Лотман, Б. Успенский, Переписка. 1964–1993. Москва: Новое литературное обозрение, 2008.

³ Lotman ei lugenud kunagi oma ettekandeid paberilt maha, sellepärast tuleks publitseeritud materjali käsitleda kui ettekande laiendatud teese.

jud kirjad on pühendatud arutelule kahekesi koos valmivate tööde üle. Üks kõige intensiivsemaid teemasid, mis täidab rohkesti lehekülgi selles kirjavahetuses, on võitlus Nikolai Karamzini „Vene ränduri kirjade” avaldamise probleemide üle akadeemilises raamatusarjas „Kirjandusmälestised” („Литературные памятники”, 1984). Probleemid olid publikatsiooni ortograafias. Lotmani ja Uspenski ettepanekut nende lahendamiseks ei toetanud paljud kolleegid, kusjuures oponendid ühendasid poleemikas sageli üsna põhjendatud tekstoloogilised argumendid eriti „teaduslike” süüdistustega (vt nt taktikaliselt olulist artiklit, millele on selles kirjavahetuses pühendatud rohkesti ruumi⁶). Kuid teaduse jaoks kõige huvitavam tundub üksteise artiklite vastastikune kriitiline arutelu. Alati heatahtlik, võis see kriitika mõnikord olla ka küllalt terav. Suurepärase, et selline laad kuulus teadlaste vastastikusse suhtluse.

Selles suhtes väärib tähelepanu Boriss Uspenski poolnaljatlev repliik 21. X 1986. aasta kirjas: „Veidral kombel tunnen ažiotaazi Teie hääles, kui jutt läheb sellele artiklile. Te otseku muutute siis süngemaks – miks nii? Muuseas, elementaarne viisakus näeb niisugustel juhtudel ette varjata oma

ской филологии 24: Литературоведение.) Tartu, 1975, lk 168–322; Ю. Лотман, Б. Успенский, „Изгой” и „изгойничество” как социально-психологическая позиция в русской культуре преимущественно допетровского периода. („Свое” и „чужое” в истории русской культуры.) – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 576. (Труды по знаковым системам 15.) Tartu, 1982, lk 110–121; Ю. Лотман, Б. Успенский, Отзвуки концепции „Москва – третий Рим” в идеологии Петра Первого. (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко.) – Художественный язык средневековья. [Сборник статей.] Moskva: Наука, 1982, lk 236–249.

⁶Ю. Лотман, Н. Толстой, Б. Успенский, Некоторые вопросы текстологии и публикации русских литературных памятников XVIII века. – Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. 40. kd, nr 4. Moskva: Наука, 1981, lk 312–324.

emotsioone ja kas või teeselda näilist rõõmu...” (lk 593).

Peatume kõnealusel episoodil põhjalikumalt. Jutt on Uspenski jaoks põhimõtteliselt olulisest kirjutisest, mis ilmus kahes osas.⁷ Uurimus käsitles ajaloonarratiivi semiootilist staatust, vastandades seda unenäodiskursile. Oma vastuskirjas Lotman ühelt poolt õigustab end naljatlemisi, rõhutades, et artikkel on „väga hea”, kuid teeb töö kohta ka rea märkusi. Need märkused on suures osas täpsustava iseloomuga, kuid esimene neist (mida artikli autor on hiljem ka arvestanud) on põhimõtteline: probleem on vajaduses terminoloogiliselt eristada ajalugu kui sündmusi ja ajalugu kui jutustust neist sündmustest. Veel üks Lotmani märkus puudutab Uspenski teesi, et kui unenäod moodustaksid seotud süžeeahela, oleksid nad eksistentsiaalselt võrdsed tõsieluga. Lotman polemiseerib:

„See pole õige: ilmsi me teeme tegusid, unes näeme vaid tegude kirjeldusi (sellepärast muutub unenägudes nii kergesti esimene ja kolmas isik (minul vähemalt pidevalt) ja üks osa unenäost vaheldub sõnalise jutustusega. Samuti on unes võimalikud „duublid” – tagasipöördumine ja episoodi ümbermängimine –, seda kõike räägin isiklikust kogemusest, mitte võõraste sõnade põhjal.

Võrrelge ilmsi kõnelemist, mis (olles seisukohavõtt) tähendab sageli tegu, tegevust, ja teiselt poolt unes kõnelemist, mis on alati rääkimise kirjeldus ja teatud „unise modaalsuse” lisamaitsega, mis on ilmsikõnes võimatu.” (lk 595)

Seejärel kordab Lotman veel kord, et üldiselt artikkel talle meeldib, ja siirdub teiste teemade juurde. Ta kirjutab

⁷ Б. Успенский, История и семиотика. (Восприятие времени как семиотическая проблема.) Статья первая. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 831. (Труды по знаковым системам 22.) Tartu, 1988, lk 66–84; Б. Успенский, История и семиотика. (Восприятие времени как семиотическая проблема.) Статья вторая. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 855. (Труды по знаковым системам 23.) Tartu, 1989, lk 18–38.

kirjastuselt Просвещение saabunud harimatust ja pahatahtlikust arvamusest oma artiklikogu kohta. Seejärel – argistest piasiasjadest ja muredest (gripi-epideemia, lapselaste tervis, Uspenski Armeeniasse sõidu küsimused, naljad alkoholivastase kampaania aadressil jms). Kuid pärast allkirja, kirja järeilmärkuses naaseb ta põhiteema juurde:⁸

„Täna ütlesite mulle unes, et vastandus ajaloo kui sündmuste ahela ja ajaloo kui sellest ahelast jutustamise vahel on näiline, sest ajalugu kui kultuurifakt algab neist sündmustest jutustamise, aga mitte sündmuste endiga ja et edaspidi ehitatakse sündmused ise üles vastavalt jutustuse seaduspäradele (seda kinnitab ajaloo ja unenäo samasus – näete, milliseid unenägusid ma näen). Nõustusin Teiega. Kuid ilmsi ütlen, et poleks paha seda küsimust eksplitseerida, nagu ütleb Igor Černov. Rumalad inimesed ei saa sellest muidu aru. Kuid unenäos nõustusite Te minuga kõiges ja see veenab mind, et uni ja reaalne ajalugu on ikkagi erinevad asjad.” (lk 597)

Selle naljaga lõppenud märkus on tegelikult Lotmani vaidlus iseendaga, kusjuures kirjeldatud unenäos vahetavad esimene ja kolmas isik kohad. Argument, mille toob Lotmanile unes nähtud Uspenski, jätkab Lotmani lemmikmõtet kultuuritraditsioonide pidevusest ja on ühtaegu omamoodi autometakirjeldus teadustöö katkematuses inimteadvuses, mis naaseb olulise teema juurde isegi unes, leides argumente oma oponendi vastu.

Teiseks, see kirjavahetus pakub erakordset huvi selles osas, mis puudutab mitteformaalse teaduskoolkonna eksistentsi Nõukogude Liidus 1960.–1990. aastatel. Siin ei ole pühendatud liiga palju ruumi kõikvõimalike nõukogude bürokraatliku akadeemilise süsteemi ja nõukoguliku akadeemilise järelevalvega seotud institutsionaalsete keerukuste arutamisele. Need teemad on muidugi

⁸ Selle järeilmärkuse põhjal tuleks kiri ümber dateerida: tundub, et see osa kirjast on kirja pandud 29. oktoobri öösel, Lotmani tavalisel kirjajakirjutamise ajal, ja lisatud kirjale järgmisel hommikul, 30. oktoobril.

esindatud ja väärivad tähelepanu. Hooepis olulisem ja huvitavam on aga see vaba ja avatud teadusliku suhtlemise mehhanism, mis muutis Tartu–Moskva koolkonna nii oluliseks kultuurifaktori. Kirjavahetus saab alguse koolkonna kujunemise algaastatel, selle teemaks on ühised projektid, millest mõned teostusid, teised aga mitte, Kääriku semiootikakoolide organiseerimine, sarja „Töid märgisüsteemide alalt” („Труды по знаковым системам”) köidete ilmumine, uute kolleegide kaasamine Tartu–Moskva koolkonda, akadeemiline poliitika (eriti aktiivselt aastatel, kui Juri Lotman juhatas vene kirjanduse kateedrit), kontaktid välismaa kolleegidega (kuna nõukogude ajal oli Tartu välismaalastele suletud linn, oli siin vahendajaks eeskätt Boriss Uspenski).

Kirjavahetuse kolmas aspekt puudutab XX sajandi teise poole sotsiaalset, poliitilist ja kultuuriajalugu. Need teemad ei hõlma kirjades eriti palju ruumi, mis on mõistetav: nõukogude võim ei innustanud just epistolaarselt avameelitsema. Sellist ka mõistukõne teemade puhul, mis seonduvad dissidentliku liikumise probleemide ja Nõukogude Liidust emigreerumisega. Kusjuures raske on hinnata, mida on nendes vihjetes ja parafrasides rohkem: kas rahutust perlustratsiooni pärast või puhast teravmeelsust. Peaaegu mitte mingit jälge pole kirjavahetusele jätnud sündmused suures poliitikas. Varssavi bloki vägede tungimine Tšehhoslovakkiasse kajastub ühes Uspenski kirjas vaid murena pärast rahvusvahelist slavistide kongressi Prahast viibiva Pjotr Bogatõrjovi pärast (lk 142). Nõukogude vägede sissetung Afganistani ei kajastu kirjavahetuses üldse. Sellel taustal eristub tähendusrikkalt Poola 1980.–1981. aasta sündmuste üle reflekteerimine, uue „vennaliku sissetungi” pingeline ja süngel ootus. Ohutuse kaalutlustel nimetavad kirjavahetajad Poolat metonüümiliselt „Maria Lvovnaks” (poola semiootiku ja kirjandusteadlase Maria Renata Mayenowa auks). 25.–26. VIII 1980, Gdanski protestiliikumise tippajal, kirjutatud kirjas märgib Lotman veel võrd-

lemisi muretult: „Muuseas, ma igatsen väga ... Maria Lvovnat – tahaks temaga kohtuda ja rääkida – semiootika toetusks” (lk 492).

27. märtsil 1981, kui sai üha selgemaks, et Nõukogude juhtkond ilmub aina rohkem rahutust Poola asjade pärast (see kajastus ametlikus propagandas), kirjutab Lotman:

„Mõtlen kogu aeg Maria Lvovnast, nii isiklikult kui ka üldiselt. Hirm, et meie Teiega äkki, kaotades häbitunde ja mõistuse, trügime tema juurde kutsumata külalistena, viib mult mõistuse. See mõte ei jäta mind sõna otseses mõttes ei päeval ega öösel. Ma ju tunnen oma iseloomu: ei piisa sellest, et ainult oma kodu – on vaja kõik ümberkaudu maatasa teha.” (lk 514)

Ja seejärel 5. IV 1981:

„Vastake – mul on praegu halb olla: asi on ... pidevas hirmus Maria Lvovna ja tema lähedaste käekäigu pärast. See on minu meeltesegaduse keskpunkt, mõte, mis sõna otseses mõttes ei jäta mind ei päeval ega ööl. Norutamine patude pärast, aga kuidas hoiduda nortundest? Tean muidugi, et kurvameelse peale ronivad ka täid, kuid kuidas peaks käituma inimene, kes ei tunne Jumalat ja on harjunud toetuma ainult iseendale ning saab siis järsku aru, kui nõrgad ja kui väsinud on need tema toed.” (lk 516)

Luban siinkohal endale väikese mälestusliku kõrvalepõike: 15. või 16. detsembril 1981 pidas Lotman meie kursusele loengu, esimese, mis toimus pärast sõjaseisukorra kehtestamist Poolas. Ei mäleta, mida ta meile enne seda oli lugenud (kahtlustan, et Puškinist, sest Puškinist edasi jõudis Lotmani XIX sajandi vene kirjanduse kursus haruharva). Nii või teisiti, kogu see loeng oli Poolast, tema jagamistest XVIII sajandil, sellest, kuidas see mõjutas Euroopa edasist ajalugu, poolakate osalemisest Prantsuse revolutsioonis, Poolast Aleksander I ajal, 1830. aasta novembrülestõusust, Vene-Poola sõjast 1831. aastal... Ei tea, kui palju oli auditooriumis üliõpilasi, kes said aru, milles on küsimus. Kuid need, kes said, tundsid midagi traagilise katarsise sarnast.

Kirjavahetus kui kahe silmapaistva teadlase ja targa inimese isiklike suhete dokument – see on veel üks oluline aspekt, millest pole vaja rääkida liiga palju, kuid mida ei saa ka nimetamata jätta. Inimlik lähedus, intonatsioonide soojus, teadusliku ja isikliku läheduse tunne täidavad mõlema adressaadi kirju. See kajastub ka delikaatses, kuid pidevas vastastikusel huvis oma kirja-partneri ja tema perekonna elu ning käekäigu vastu. Ja omaenda elupöõrete nappides mainimistes. Ja harvades, kuid iseloomulikes fragmentides, mis puudutavad eksistentsiaalseid teemasid: elu ja surma, usku ja mitteuskumist. Lotmani ja Uspenski kirjavahetus on kahtlemata üks suurepärasemaid mälestusmärke sõprusele kui kultuurilisele ja emotsionaalsele fenomenile, ühele osale vene intelligenti eluviisist. Selles suhtes võib selle kirjavahetuse panna maailmakuulsate klassikaliste epistolaariumide kõrvale.

Tuleb siiralt tunnustada selle suurepärase kõite toimetajaid ja kommenteerijaid. Muidugi, eelkäijate töö on kergendanud kirjade trükiks ettevalmistamist (2008. aasta kommentaaride autor on Olga Kelbert, kelle kommentaare sisaldab ka käesolev raamat). Kuid Lotmani ja Uspenski kirjade kolme väljaande kõrvutamisel on ilmselge, et eesti väljaande kommentaarid sisaldavad rohkem uut informatsiooni esmajoones teadusliku konteksti kohta ja võimaldavad tähelepanelikul lugejal orienteeruda teadusloolistes peripeetiates.

Raamat sisaldab samuti väga head illustratiivset materjali (fotod, joonistused, publikatsioonide ja käsikirjade koopiad). Jääb üle vaid kahetseda, et neile lehekülgedele laiali paisatud rohked illustratsioonid ei kajastu eraldi loendis.

Lõpetuseks pöördume tagasi Juri Lotmani alguses nimetatud ettekande „Ülikool, teadus, kultuur” juurde. Nimetatud artikkel tähistab semiosfääri kontseptsiooni kallal töötamise algetappi, kuid selle kokkuvõtlik osa on pühendatud hilise Lotmani jaoks olulistele teemadele: kultuuri sisemisele asümmeeriale ja kultuurimehhanismide autokatalüü-

tilisusele. Artiklis räägitakse ülikoolist kui vabade erialadevaheliste kontaktide väljast, kus töötsingute huvid ei seisa kindlasti madalamal kui viimasel ajal eriti eelistatud (ja kaugeltki mitte ainult Eestis) teaduse „praktilise panuse” ideoloogia.

Ma ei ole kindel, et Lotman oleks heaks kiitnud sellise ülikoolihariduse kontseptsiooni, mis on tegelikult asendanud erinevate teaduste ennustamatult ja viljaka dialoogi „mahajääjate” ja „parimate” hindamisega samade reeglite alusel. Kui kasutada nõukogulikku terminoloogiat, osutuvad sellise lähenemise puhul paratamatult „lööktööliseks” maksimaalselt praktilise tähendusega loodusteadused (esmajärjekorras meditsiin) ning humanitaarteaduste

orientiirideks on kuulutatud näidis-tehnoloogiad ja sotsiaalsed tarbeuuringud. Ülikooli humanitaarteaduste marginaliseerumine ja lihtsustumine ei ole just kõige meeldivam osa kultuuris toimuvate dramaatiliste ja põnevate muutuste reas. Millegi uue lävel seistes tasub siiski alati ringi vaadata ja kontrollida, kas me ei unustanud maha midagi olulist.

Seda tuletab meile meelde selles kirjajaderaamatus avaldatud Lotmani 1982. aasta ettekanne.

ROMAN LEIBOV

Venekeelsest käsikirjast tõlkinud
MALL JÕGI